

Ղևոնդ Ալիշան

Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց

Ոգեղեններ

1. Ոգիներ . քաջքեր, ուրվականներ, ուրիհիկներ
2. Բարի ոգիներ . հրեշտակներ, եգանից աղեկներ, աղեկ մանուկ, հավերժահարսեր
3. Չար ոգիներ . չար, սատանա, դևեր, վատեր, այսեր, սուոնափա, թուխեր, խաժեր, շիդար, թպղա, ալեր, անբնակ տեղեր, առնակ, գրող, խպլիկ, հանդիան, նեռ

Հրեշներն և ճիվաղները, որքան էլ սնահավատների մեջ առաջացրել են կրոնական զգացումներ, միշտ ճանաչվել են որպես վայրի ու կենդանական կամ կիսով չափ բանական, կիսով չափ ոչ բանական: Բոլոր ազգերի հին կրոններում հիշատակվում են նաև սրանցից վեր էակներ՝ իբրև բանական և հոգեղեն, շատերը՝ որպես պարզ ոգի, ոմանք՝ նաև մարմնավոր: Ըստ հեթանոսների սովորական տկարամտության, դրանցից շատերը ավելի չար, քան թե բարի ոգիներ են, որոնք, ըստ քրիստոնեական մտքի, կարող են վերաբերել երկու ծանոթ դասակների՝ հրեշտակներին ու դևերին, որոնք Աստծու կամ աստվածների և մարդկանց միջև միջնորդներ ու պաշտոնատարներ են, և գեթ ոմանք նաև աստվածագույններ են կամ աստվածների մերձավորներ: Կան նաև այնպիսիները, որոնք միշակա են թվում, և դրանց չարն ու բարին որոշելը դժվար է: Կարծում են՝ այդպիսին են հայոց քաջքերն ու ուրվականները: Նախ անդրադառնանք դրանց:

Հայոց սեփական գլխավոր կրոնական էակներից մեկը քաջն է, որի անունը սովորաբար ասվում է հոգնակի՝ քաջք: Քաջքերի գորությունը համապատասխանում է արաբների ջին կամ շին կոչվածին, որին անունով իսկ նման են հռոմեացիների և նորերի Genius, Għnie ոգիները՝ իբրև բնության տեղանքների և էակների, նաև մարդկանց համար հոգացողներ՝ որոշ չափով նման մեր պահապան հրեշտակներին: Թվում է՝ արևմտյանների մոտ սրանք բարերար ոգիներ են, իսկ մեր և արևելցիների մոտ՝ առավելապես անաչառ . կամ պատժող, թեև ոչ չար, ինչպես վկայում է մեր մեծ փիլիսոփա Դավիթը . «Քաջ է ոգի բացարձակ ի հողեղէն մարմնոյ (այսինքն՝ անմարմին), ըստ ինքեան գոլով բարի»:

Հայտնի է, որ մեր հայերեն բառի պարզ իմաստը «գորավոր, կտրիճ» նշանակելն է, և ըստ այսմ է քաջքերի՝ իբրև արդարության ու պատուհասների պաշտոնատարների գործը, և այդ իսկ պատճառով ավելի ահարկու են եղել, քան զգվելի: Մեր բոլոր ազգակիցներին ծանոթ է իրենց Արտավազդ թագավորի հետ պատահածը, որին նրա հայրը (Արտաշեսը) անիծեց, որ քաջքերը բռնեն նրան ու տանեն, Մասիսի խավար խոռոչների մեջ կապեն ու պահեն: Մեր հին վիպասանների երգերից ու պատմիչներից առնվածը և տոնական «Հայսմավորք»-ում գրվածը շատ անգամ է հիշվել (նավասարդի հիշատակով), և մենք էլ ակնարկեցինք (էջ 26)՝ ըստ մեր հեթանոս հայերի կարծիքի . Արտավազդին հավատարիմ երկու որսի շները լիզելով այնպես էին մաշում նրա շղթաները, որ տարվա վերջին այն դառնում էր մազի հաստության, ինչը քանդելով՝ նա պիտի ելներ և աշխարհը տակնուվար աներ, ավերեր: Բայց դարբինների կռանների և այլ նյութերի հարվածների ձայնից շղթաները իսկույն հաստանում էին, և կապվածը դեռ մնում էր այնպես, ինչպես էր: Սա մերոնցից նախ հիշում է Եզնիկը և քաջք-ի փոխարեն դև է անվանում, իսկ Խորենացին և այլք գրում են ավելի պատմական ոճով և քաջ կոչելով:

Արտավազդից ոչ շատ առաջ հայերս ունեինք մի բռնակալ թագավոր (Երվանդ, որի անունը նշանակում է «օձ կամ վիշապ»), և ասում են, թե քաջքերը սրան էլ բռնեցին ու քաշեցին «ի գետս ի վեր մռայլս»: Թվում է, թե իրենք՝ քաջքերն էլ այդպիսի տեղերում էին թափառում, և հավանորեն նրանց հիշատակով են տրվել աշխարհագրական մի շարք անուններ, ինչպես՝ Քաջավազ դաշտ, Քաջաբուրգ

գյուղ՝ Վանդանում, Քաջունիք, Քաջաքար լեռ՝ Խաղտյաց կողմերում, որի վերաբերյալ մերձաբնակները մինչև հրիմա էլ այդպես են վկայում: Գրիգոր Տաթևացին քաջքերին բնութագրում է հասկապես որպես քարերին տիրող . «Որք ի վէմս իշխեսն՝ Քաջք կոչեցան»: մի սիրերգակ գուսան էլ, իր շատ երգեցողությամբ պարծենալով, ասում է .

«Հանչաք ես հայրէն (երգ—Ղ . Ա .) ասի՝
Որ գՔաջերն ի քարն ուսուցի»:

Մեր այդ շատերգ գուսանից առաջ էլ քաջքերը գիտեին երգել, ինչպես վկայում է Հեթում թագավորը կամ նրա անունից հարցնող-պատասխանող Վահրամ վարդապետը՝ դրանց դասելով դևերի կարգը . «Ընդէ՞ր ոմանք ի նոցանէ . . . երգս և եղանակս երգեն, որք և բազումք գճայնն լուեալ են, և Քաջ են գնոսա մադրիկ»: Վահրամը պարզապես նշում է նրանց անմարմին լինելը . «Եւ գամենայն ինչ առ երեւոյթս առնեն»: Նա հիշատակում է նաև քաջքերի այլ քաջությունը ևս . «Ապա գիա՞րդ է, որ զի բազումք ասեն, թէ Քաջք զպատերազմունս մղեն, և զորս երէոց որսան, և զարմտիս կալոցն կրեն, և զգինիս հնճանաց առնուն, և վիշապք գտոհմականս անդէոցն ծծեն»: և այլն:

Այս խոսքերը քաջքերին նմանեցնում են շահապետներին ու վիշապաքաղերին: Վարդապետը հանդիսանում է այդ աստղներին և համարում է քրիստոնյա ու խելացի կոչվելու ոչ արժանի և եզրափակում է . «Ոչ Քաջ լեալ է, և ոչ Վիշապ . . . որ ինչ երկրի մեծ լինի՝ վիշապ ասեն . . . որպէս մարդ մեծ՝ անձնեայ և յաղթանդամ ասի . և թէ ուղիղ է զոր ասեն՝ ցորեն և գինի առեալ դիւացն, սակայն ոչ ուտեն և ոչ ըմպեն, և ոչ ի տեղոյն շարժեն զիրսն, այլ երեւոյթ իմն տան . . . — Իսկ ընդէ՞ր որ ապա ասեն տեսեալոմանց Քաջաց և վիշապաց տաճարս ի Լերինս բարձունս և բնակութիւնս, ուր և զԱղեքսանդր կապեալ ունին ի Հռոմ, և զԱրտուաւագդ Հայոց թագաւոր ի Մասիս, և զԵրուանդ ի գետս և ի մռայլս . . . Մոլորութիւնն դիւաց խաբեաց զկռապաշտսն Հայոց ի ձեռն քրմացն, որք ասէին թէ զԱրտուաւագդ ոմն վիշապք արգելեալ են կենդանի՝ ի Մասիս լեառն . . . և ոմն մի յանմտաց՝ որ ունէր զիշխանութիւն Հայոց, զարհուրեալ հարցնաւէր զդշումս(°) դիւացն և զկախարդսն, թէ ե՞րբ լինի Արտուաւագդայ ելանել ի կապանացն . և նոքա ասացեալ, թե ոչ կամիս զելանելն նորա ի կապանացն, հրաման տուր ընդ ամենայն աշխարհիս դարբնացն, որ ի Նաւասարդի օրն

ամենայն դարձին կռանաւն դոփէ ի վերայ Սալի իւրոյ . և երկաթքն Արտաւագդայ անդրէն հաստատին: Ջնոյն հրաման կատարեն այժմ . ամենայն դարձին ի Նաւասարդոջ՝ կռանաւն գալն հարկանէ . . . Նոյնպէս և ինքեանք Դեւքն՝ ջորիք և էջք երեւեալ ի կալ, կրել զցորեան և զգինի, և արագ արագ վագս առնեն երեւութիւն ի դաշտի, իբր թէ որսան . որ և սուտք ամենեքեան»: Այս վարդապետը քաջքերի մասին մեկ այլ հիշատակություն էլ է անում, որում քաջությունը ավելի պատշաճ է համարում կախարդներին, որոնց մասին այն ժամանակի դյուրահավատները, մանավանդ թյուրահավատները ասել են . «Հեծեալ ի կարաս՝ երթան ի ճանապարհ հեռի, և ի վերայ ջրոց քայլեալ վաղվաղակի յօտար աշխարհ ելանեն, Քաջաց սեղանս դնեն, և ի նոցանէ բանս լսեն և առնեն»:

Վերջին գրույցը հաստատում է Եզնիկի և այլոց ասածը, որ շատ դեպքերում քաջքեր-ը ու դևեր-ը նույնանիշ են, և գուցե դև անունից առաջ հին հայերը գիտեին միայն քաջ-ը: Դարձյալ և կախարդութեամբ հայտնված կամ լսված բաները համարվում էին քաջքերի ներգործութեամբ արված: Ըստ այսմ՝ վրաց պատմիչը մեր վերոհիշյալ Երվանդ թագավորի մասին ասում է, թե նա կառուցում է իրենց «Ծունգայ քաղաքն (Ախալքալայի մոտ—Ղ . Ա .) բնակեցուցանէ ի նմա մարդ դիւախօս, և կոչէ զայն Քաջատուն»: Ուրեմն քաջքերը նաև պատգամախոս էին, և այն վայրերն էլ՝ պատգամատներ:

Այս ամենայն ճարտարությունների հետ երբեմն էլ չարածճի դևերի նման՝ մարդկանց վրա վնասակար ազդեցություն էին թողնում . ցնորեցնում էին, լլկում, քաջքաշում, ծեծում, մի խոսքով՝ դիվահար էին անում: Այդպիսիներին քրիստոնեական դարերում ևս անվանում էին քաջկալ՝ «քաջքերից բռնված», ինչպես ասում է «Կանոնագիրքը»-ը, անշուշտ, հեթանոսությունից մնացած ավանդութեամբ: Այդպիսիներին հարմար է կոչել նաև քաջունակ, այսինքն՝ քաջքին կամ դևին բռնող, ինչպես երգում է հարբեցողության դեմ գրող մեկը . «Ոնց խըմեցին՝ նայ հարբեցան: Չէտ կատաղած ուղտ փրփրեցան . Չակոռանին կու կրրճրտեն, Չէտ Քաջունակ յիրար դիպան»:

Ուրվականներ

Այս անվունով էակների կամ ոգիների ինչ համարվելը դժվար է թվում իմանալ թե բառի պես-պես և անհաստատ իմաստների և թե քաջքերի նման մի որոշակի գաղափար մեզ ավանդված չլինելու պատճառով: Շատ անգամ հիմա էլ է այս բառը գործածվում իբրև ընդհանրապես երևակայական, առերույթ, ցնորական, երագական մի բան կամ մի բանի մտավոր առաջին անկատար կերպարանք կամ տարերք և կամ, ինչպես հիմա էլ ասվում է, իբրև նախագիծ:

Մեր քննելիքը այս չէ, այլ կրոնականը, որ, ըստ քրիստոնեական դատողության, նշանակում էր դյուցազնական բան կամ անձ: Եվ ըստ այսմ՝ Թովմա Արծրունին Ներբրովթի մասին ասում է. «Քան գառաջինն Ուրուականաց լինել», մեկ այլ տեղ՝ «առաջնոցն ուրուականք»: Բայց շատ անգամ իմացվում է ոչ այնքան մարմնավոր էակ, հսկա կամ դյուցազն, որքան անձի կամ էակի անմարմին պատկերը՝ նման հին պարսիկների ու երևելցիների ֆերուհերին, որ աստվածների, դյուցազունների և թագավորների ոգու նախաստիպ էր կամ պահապանը: Եվ եթե այս բառի հետ առնչություն չունի, հարկ է, որ արմատը լինի ուրու-ն, ինչպես մեր մի գանձասացն է գրում. «Հեթանոսք յարգին — Ի ձեռն Ուրուին»: Ագաթանգեղոսի մոտ էլ հեթանոսական պաշտամունքի դեմ գրված է. «Ուրուապաշտ թերութիւնք անզգամութեանց»: Ուրեմն ուրուն մեր նախնիկների համար կամ աստվածային մի էակ էր կամ ի այդպիսի երևույթ էր մարդկանց համար, մանավանդ երագում, որի նաև անվանը (բառին) մերձավոր է, և «Կանոնագրքում» էլ Նեստորի մասին գրվել է. «Ուրուագեալ ի սատանայէ», այսինքն՝ ցնորված կամ դրդված, քանզի հին բառագիրքն էլ այս բառը մեկնաբանում է «գորանալ»:

Ինձ հավանական է թվում, որ ուրուն հայկազունների կիսաստվածային արու էակ էր, իսկ էզը կոչվում էր ուրիի կամ ուիի, ինչը առանձին գրված չեմ հիշում գրվածքներում, բայց բառաբարդումները ծանոթ են բոլորին՝ աստվածուիի, իսկուիի, սրբուի, թագուիի և այլն. ուիի-ն հատուկ անուններում էլ նշանակում էր ազնվականների դուստրեր ու քույրեր (Չարուիի, Ավագուիի, Սմբատուիի և այլն), ինչպես դուխտ բառը, որ «դուստր» է նշանակում ոչ միայն պարսկերենում, այլև գերմանական լեզուներում: Կարծում եմ, թե ուրիի բառից է ծագել օրիորդ

անվանումը՝ «արքայագուն դուստր» կամ «ագնվական դուստր» իմաստով, որ հին ձեռագրերում գրվում է նաև ուրուրդ, ինչպես կոչվում է մեծն Տրդատի քույր Խոսրովիդուխտը (ինչպես ֆրանսիական արքունիքի Mademoiselle-ը): Այս բառաբարդված ուրիշ-ների մեջ մեր լեզվի համար ամենանշանակալին և սեփականը (որին հավասարը, կարծում եմ, օտարները չունեն) Իսկուի-ն է՝ մի մեծ դիցուհու արժանավայել, մեզանում գերագանցապես նաև այժմ պատշաճված ամենարժանավոր անձին՝ Աստվածածին Կույսին: Արդյոք ինչպես իմաստով է մեկ կամ մոտ, իրոք, նո՞յն անունն է, ինչ որ արաբական հյուրիվ կամ հուր անունը, որ արևելցիների հավերժահարսն է (ըստ թուրքերի՝ հյուրիվ գզլար): Ըստ իմաստի՝ ուրվականները մոտ են հռոմեացիների ու էտրուսկների Manes, Larves, Lemures անվանվածներին, որոնք երագում հայտնված մեռյալների ոգիներն են կամ ընտանիքի հատուկ պահապանները և այլն:

Ուրիշ անվան իմաստից հեռու չէ նաև անույշ-ը, որ նմանապես բարդված է կրոնական (ինչպես՝ Դիցանույշ, Քրմանույշ) և ագնվական անուններում, ինչպես և անձերի հատուկ անուններում (ինչպես՝ Խոսրովանույշ, Սահականույշ և այլն): Մոզերի կորոնում էլ Աստծուն նվիրված անուններից մեկը Աուշակ-ն էր: Անհավականան չէ, որ հայերս էլ ենք ունեցել այսպիսի դիցուհի, մանավանդ Անույշ էր կոչվում մեր երանելի վայրը կամ արքայությունը, որը հետո պիտի հիշվի: Թողնում ենք նաև օտար լեզուների ուրու-անման աստվածային անունների քննությունը (Urus՝ Արամագդ, Horus՝ Բարսու, Հոր՝ ըստ եգիպտացիների, և այլն):

Մեր Առակաց գրքում հիշտակավում է անվամբ մերձավոր, սեռով տարբեր (արական), ինչությամբ ու ծագումով ինձ անհայտ ճուխի-ն կամ ջուխի-ն, որն ունի կին ու որդի: Սա մի օր «գտաւ դահեկան ի կարմիր, և ձայնեաց մեծաձայն՝ թէ ես փող մի գտայ», և այլն: Հեղինակը բարոյախոսելով՝ ասում է . «Ճուխին Սատանայ է, և դեկանն՝ առիթ խաբէութեան»:

Բարի ոգիներ

Կան ոգեղեն էակներ, որ ճշմարտությամբ ավելի բարձր են, քան մարդիկ, և (անհամեմատ) ավելի ցածր, քան Աստված, և ճանաչված են գրեթե բոլոր կրոններում . հրեաների և քրիստոնեակներին դրանք ծանոթ են հրեշտակ

անվամբ, կարծիքների ինչ-ինչ այլայլությամբ՝ նաև մահմեդականներին, այլ միաստվածայիներին, նաև որոշ բազմաստվածայիներին: Մեր սուրբ կրոնը հրեշտակներին ճանաչելի է դարձնում որպես աննյութ հոգիներ, Աստծու և մարդկանց միջև միջնորդներ, Աստծու պաշտոնատարներ, որոնք նրա կամք ու հրամաններն են կատարել տալիս երկրում՝ հանուն մարդկանց, նրանց պաշտպանում են չար ոգիներից և վտանգներից և երբեմն երկուսին էլ պատժում են: Ինչպես նրանց էության, այնպես էլ գործության ու գործերի վերաբերյալ հեթանոսներն ունեն այլևայլ և օտարոտի կարծիքներ ու գրույցներ: Մեր քննիչքը մեր ազգի վերաբերյալ է, բայց հայտնի ծանոթություն չունենք, թե հին հայերը այսպիսի հոգիների նկատմամբ ինչ ու ինչչափ հավատք ունեին, ինչպես էին գանազանում ուրիշ տեսակ կարծված բարի ոգիներից, թե՞ միայն սրանք էին նրանց համար հրեշտակ համարելի: Ինչ էլ լինի, քննելի և նշանակալի է հրեշտակ անունն իսկ, ինչը և ստուգաբանվում է «թևարձակ» (փերիիշթե) և հարմար է սովորաբար նրանց ընդհանրական գաղափարին, այսինքն՝ միշտ թևավոր նկարակերպելուն: Մեր հրեշտակ բառի մեջ նշանավոր է նաև նվազական կամ գզվական վերջավորությունը: Եվ ինչպես որ երկու ազգերն էլ (հայոց և պարսից) ունեն շատ ընդհանուր բառեր, և չենք կարող ասել և որոշել, թե որն է մյուսից առել, պիտի որ երկուսն էլ շատ հնուց գործածած լինեն, գուցե և ավելի վաղ, քան զանդիկ աղանդը, քանի որ սրա մեջ այդ անունը չկա:

Մեր հին ձեռագրերում ունենք նաև հրեշտակ ձևը, որը, եթե հայոց լեզվի համար սեփական համարվեր, հրաշքի գաղափարը կձգեր մտքի մեջ, նաև հրի գաղափարը, որովհետև նրան հրեղեն համարելն ու կոչելն էլ եղել է քրիստոնեությունից առաջ: Այսպիսի հայկական ենթադրությամբ հրեշտակ բառը կարելի էր ստուգաբանել նաև ըստ հուր և եշտ բառերի, որոնցից վերջինը, թեև առանձին չի գտնվում, բայց քննության մի կեստ է տալիս գավեշտ բառի հնչմամբ ու նաև իմաստով, որին մերձավոր է մեր մեջ սովորական դարձած հրեշտակ կոչումը: Առաջինի (հրեղենի) մասին Ս . գիրքն ասում է (սաղմոսներում) . «Ուրար գձրեշտակս իւր հոգիս, և գՊաշտօնեայս իւր ի բոց հրոյ» . այդ իսկ պատճառով մեզանում նրանք անվանվում են նաև բոցեղեններ: Երկրորդի համար Շնորհալին ասում է . «Չուարթուն կոչին Հրեշտակք, որ են անքուն ակամբ և լուրջ երեսօք»: Ըստ այսմ՝ անվանում են նաև հսկող: Սաղմոսի վկայությունը նշանակալից է նաև պաշտոնատար կոչմամբ, քանի որ ըստ

մարդկանց ծանոթության ու անհրաժեշտության՝ դա է նրանց գլխավոր գործը: Եվ հրեշտակ կոչումն արդեն իսկ մեզանում նշանակում է նաև «պատգամավոր» կամ «ղեկավար»:

Քրիստոնեության մխիթարական հավատալիքների մի կեսն էլ վերաբերում է երկրի ու մարդկանց նկատմամբ հրեշտակների խնամքին կամ պահպանությանը: Եվ ենթադրվում է, որ ինչպես անհատները, այնպես էլ մարդկանց ու արարածների խմբերը պետք է ունենան հատուկ պահպանող հրեշտակ: Ասվածի հիման վրա են աղթարքները մատնանշում ու որոշում երկրի այլևայլ մասերի պահպաններին ու իշխաններին, ինչպես՝ Ռաֆայել՝ ջերմության, Սարափինել՝ ծնունդների, Մագանայել՝ մայրիների, Հովիել՝ քնի, Աթանատել՝ մանուկների, Մեդվոս՝ ջրերի, Կոետիոս՝ արեգակի ու լուսնի: Կան նաև ուրիշ խորթ անուններով հրեշտակներ էլ, որոնցից 15 գլխավորները, ըստ գրողի, «են շուրջ գաթոռովն Աստուծոյ, ամենեքեան զօրագլուխ Հրեշտակք են, և ի ձեռին ունին գիւրն . գոհանան և կապեն զամենայն պեղծ և զչար դէսն»:

Թեև սրանք նոր գյուտ են և քրիստոնեական գաղափարով են, բայց մեզ դեռ անահվանական չի թվում, որ քրիստոնեությունից առաջ հայերի մեջ եղել են հրեշտակների անուններ ու նրանց մասին կարծիքներ: Թեև հրեշտակներ չեն մնացել, ենթադրում են բարի ու չար ոգիների՝ մեկ սկզբից առաջ գնալու (ինչպես հրեշտակների ու դևերի) ճանաչված լինելը: Վերջիններս հույների դեմոն (Δεμονια) կոչվածների նման համարվում էին պահապան կամ ազդարար հրեշտակներ՝ թերևս ավելի ստորակարգ, քան հրեշտակներից ոմանք: Թվում է՝ սրանց տեսակից են առ այսօր ռամիկների մեջ հեթանոս հայրերից մնացած ավանդությամբ հիշված «Մեզնե աղէկները» . նրանք, իբր շողոքորթելով, այդպես էին կոչում այդ ոգիներին, որ իրենց վնաս չհասցնեն: Եթե քաջքեր չեն, սրանց նման պիտի լինեն Ադել մանուկ կոչվածները: Մի թեթևամիտ բարոյախոսական պատմության մեջ մի կախարդ, մեկին գթալով, ասում է . «Ո՛վ որդեակ, դա որ նեղէ գքեզ՝ չէ դեւ, այլ Հողմ դիպաւ քեզ», և կեն «Ադէկ մանուկ եհար գքեզ նախանձով»: Մի բժշկարան էլ, խելագարի զգացածը բացատրելով, ասում է, որ կարծում են, թե «կու բռնեն զիս Ադէկ Մանկտիք»: Աղթարական մի գրվածք էլ չարակնին խոստովանել է տալիս . «ԶԱդէկ մանուկն հալեմ . գտղայն ի մօր գիրկն չարչարեմ»: Այս վկայությամբ հայտնի է դառնում, որ թեև այս

մանուկ ոգիները անունով Աղեկ են, բայց շատ անգամ՝ նաև չարաճճի:

Լավագույն ոգիները լավագույն և գեղեցիկ են նաև անունով, նույնպես և տգեղությունների մեջ հեթանոս հայկագունների մտքի գեղեցիկ ծնունդ են հավերժահարսերը կամ հավերժական հարսերը, որ թերևս ամենացանկալին են օտար ազգերի բոլոր դիցականներից, նաև հունական նիմֆաներից, որոնք թարգմանաբար այսպես (հավերժահարս) են կոչվում, սակայն ըստ եղած կարծիքի՝ նույնանման չեն նրանց: Նրանց սեռը հայտնի է դառնում անունից, որը նրանց որպես հրեշտակուհի է ներկայացնում: Բնակության ու շրջելու տեղերը բնության զվարթուն կողմերն են՝ մարգեր, մայրի ծառաստաններ, գետեզերքներ: Կարողությամբ, ինչպես բացատրում են հին մեկնիչները, մուսաների նման գիտուններ են, «բնութեամբ ունին, ասեն, զգիտութիւն և ոչ ուսանելով»: Հասարակ ժողովրդի կարծիք է, թե հավերժահարսերը հատուկ խնամող են իրենց սեռի նամկահասակներին՝ սկսած հարսանիքից մինչև երկունքն ու մանկան ծնվելը, ինչպես և նրանց պշրանքի ու լվացման ժամանակ: Այս հիշատակելով՝ նոր բանասերներից ոմանք ասում են, թե հիմա էլ ինչ-ինչ տեղերում կանայք տարին երկու անգամ (գարնանը ու աշնանը) բաղնիքում կատարում են ուրախության հանդես: Ենթադրողներ կան, որ երբեմն հավերժահարսերի հետ շրջում են նաև արժենավոր փեսաներ՝ երիտասարդներ, բայց երկուսն էլ դառնում են մահկանացու: Այսպես է համարում նաև Գրիգոր Տաթևացին . «Այլ եւս գոն բանաւոր և մահկանացուք, որպէս Յաւերժահարսունք . գորս ոմանք ասեն, այլ ոչ են հանճարոյ ընդունակք»: Նաև մեղադրում է նրանց, որ դների պես «միշտ պատրեն գմարդիկ՝ ուրախութեամբ»: Նրանից ավելի հին մեկն էլ աղոթելով խնդրում է «Մի՛ ի Ճիւաղեացն իշխել, կամ Յաւերժահարսանցն գօրել»: Քիչ-քիչ հավերժահարսերն էլ դասվեցին խաբեբաների ու չարքերի շարքը: Մի հին քարոզագիր հայտնապես ասում է . «Ազգ են դիւաց»: Հիշյալ Տաթևացու քեռորդին՝ Սյունյաց Առաքել եպիսկոպոսը, Դավիթ Անհաղթի «Մահմանք»-ի մեկնության մեջ, առանց անունը տալու, հավերժահարսերի մասին մի այսպիսի նորալուր է ավանդում . «Ոմանք ասեն՝ թէ Քաջք են . և այսպէս դուստր Աստղիկ անուն . և յորժամ Աստուած եհարց գՆոյ՝ թէ այլ որդի կամ դուստր ունի՞ս . և նա ամաչեցաւ, և ասաց՝ թէ ոչ . յայնժամ երկու դուստրն և որդին՝ Քաջք դարձան, և աներեւոյթք եղեն . և վասն այն մահկանացու ասեն գնոսա՝ որ ծնանին և մեռանին . և ով որ կու տեսնէ գնոսա՝ հանապազ հարսանիք և դափ և գուսան

տեսանեն . և բնական ունին զգիտութիւն: Այլ այս ոչ է ճշմարիտ բան»:

Մեկ այլ տեւում էլ գրում է . «Յաւերժահարսունք՝ ոչ են ընդունակ հանճարոյ, զի շունչ ոչ ունին՝ որ ենթակայ լինի իմաստից . և տես, զի գիտութիւն ունին, և գոր ինչ գիտեն՝ անմոռանալի գիտեն, բայց այլ ինչ ուսանել ոչ կարեն»:

Բնածին գաղափարի մի վարդապետութիւն է: Մի քանի տեղերում դարձյալ գրում է . «Գոն աներեւոյթ արարածք կենդանիք, բնութեամբ գիտունք անմոռանալիք . զի ոչ այլ ուսանել կարեն, և ոչ գոր գիտեն՝ մոռանալ կարեն . են աներեւոյթք և մահկանացոք, գոր Յաւերժահարսունք կոչեն» .

«Յաւերժահարսունքն և անբան կենդանիք բնութեամբ ունի զգիտութիւն, և ոչ գայն մոռանալ կարեն և ոչ այլ նոր ուսանել»:

Հոյների նիւֆաներն էլ անհամ չէին, բայց շատ երկարակյաց էին: Իսկ գիտութիւնը, թվում է, թողել էին մոսսաներին, և իրենց երկնքում, երկրում և ծովում, սրանց յուրաքանչյուրի մասի վրա դասդասութեամբ գատված, իշխելով ու պահելով, ինչպես նաև դժոխքում, զվարճութեամբ ապրում էին: Հայերի հավերժահարսը միաժամանակ մոսսա և նիւֆա էր:

Չար ոգիներ

Շեթանոսական ամենամեծ վնասը Աստծու հանդեպ սեր չունենալն էր և է: Դրա տեղը բռնել էր վախը և գերում էր միտքն ու սիրտը: Տեսանք նրանցից ճանաչված կերպ-կերպ պաշտելի նյութեր և էակներ, որոնցից ավելի և հատուկ են կարծեցյալ ոգեղեն կամ խառը էակները, դրանցից բարիներին նույնպես տեսանք՝ չարությունից ոչ անխառն: Իսկ բուն չար կոչվածներն ավելի շատ են . արժանի պատուհաս աստվածուրաց կամ աստվածանգետ մարդկանց, որոնք իրենց մոլորյան ու անատակության պատիժը իրենց խտտորնակ խղճով են ծնել ու սնուցել:

Չարիքի նախասկզբի խնդիրը թողնելով փիլիսոփաներին ու աստվածաբաններին՝ նախ ասենք, որ չար կոչումը ոչ միայն վատի նշանակ է՝ իբրև ածական, այլև իբրև գոյական ու էական՝ մեր լեզվով չար են կոչում բորիին հակառակ ոգիները, որոնցից գլխավորը և շատ չարիքների առիթն ու գրգռիչն է

սատանան: հայտնի է, որ այս բառը հրեերեն է և հին հայերին հավանորեն անծանոթ: Բայց եթե ոչ անունից, ապա իմաստից հավանական է, որ եթե պարսիկների պես հարաման կամ ահրեման կամ մեկ այլ կերպ չէին կոչում, թվում է, թե հատկապես չար էին կոչում՝ իբրև սկզբնապատճառ ամենայն չարիքի, ինչպես հիմա էլ է կոչվում քրիստոնեական հին և նոր գրվածքներում: Վերոհիշյալ աղոթքի մեջ ճիվաղների ու դրանց նմանների հետ գրված է նաև հոգնակի՝ չարք, աղոթողն ասում է. «Որք ներաբնակ ունին յինքեանս գնուտ չարութեան»:

Մեր լեզվում չարերի առավել հաստուկ և հանրածանոթ անունը դև-ն է, որ թեև խոսքում նույն է համարվում, ինչ սատանան, բայց սա նրանց՝ իբրև իր պաշտոնատարների գլխավորն է ու կոչվում է դևերի իշխան: Մեր Քրիստոս Տերն էլ որոշարկելով ասաց. «Սատանայի և հրեշտակաց նորա», որինհրեաները կոչում էին Բեհեզբեթոլ՝ փղշտացիների շաստվածի անունով՝ իբրև աղտեղությունների տեր: Աղթարքները գրում են Բիեզբեթուլան: Մենք Ս. գրքից գիտենք, թե սատանան ու դևերը ինչ են և որտեղից, իսկ մեր հին հայերը գործածո՞ւմ էին այս վերջին բառը և որտեղից էին կարծում դևերի ծագումը՝ չգիտենք: Հայտնին այս է, որ մեզանում և ծանոթ ազգերի մեջ էլ այդ չար ոգիների անունների սկզբնատարը նույնն է՝ դ, Ժ, Ջ, Demon, Diabolus, Diabble, գերմաներեն՝ Teufel, պարսկերեն՝ տիվ, Ավեստայի լեզվում՝ դաիվա՝ նման մեզանում եղած անվանը, որով գուշակվում է նաև նույն հավատը: Չարմանալին այն է, որ միևնույն անունը շատ ազգերի մեջ «բոլորովին հակառակ» նշանակությունն է ունեցել՝ իբրև «երկու դիմադեմ խմբի բաժանված, իրար ատող»: Մեր և պարսիկների մեջ դև կոչվածը հնդիկների, հույների, հռոմեացիների գերագույն աստվածն է՝ Տևաս, Չևս, Թեոս, Deus կոչմամբ: Գուցե սրան հակառակ՝ պարսից Ահուրա գերագույն անունն էլ, հնդիկների մոտ Ասուրահ-ի փոխվելով, նշանակում է «այս», որ օղեղեն կամ քամու դև է: Մեր հեթանոսները Ս. գրքի և քրիստոնեության ցուցադրած նախասկզբին մոտենում են՝ հրեշտակին ու դևին համարելով էությանբ նման, երբ երկուսի մասին էլ ասում են՝ բարի և չար: Պարսից աղանդում հիշտակավում են դևերի այլևայլ անուններ: Հավանաբար մեր ունեցածի մեջ էլ կար գանազանություն, և ամեն մեկը մի տեսակ չարիքի պատճառ էր համարվում, ընդ որում ոչ միայն մեծ պատահարների, ցավերի ու վնասների, այլև մինչև իսկ հորանջելու, ճնկոտելու

և հոգոց հանելու, ինչպես ասում է Եզնիկը: Տարրապաշտության մեջ հիշեցինք Պաշատի և Նորկու դևերին, բայց համարեցինք, որ վերջինս, ըստ մեր սրբագան Թլկուրանցի գուսանի՝

«Ի՞նչ ընտալ(°) կու տաս՝ Թուրկուրանցի խել .

Խելացդ ես թեթել քան գՂղըրկու թել»,

թոշելու թև պիտի լիներ, այլ ոչ թե մի չար ոգի: Մեր մատյաններում չարն ու դևը, իրար միացած, կոչվել են նաև չարադև, ինչպես Եղիշեն է ասում . «Իբրև գՉարադել մի ոչ դադարէր յուզել և շարժել գբուք ձմերայնոյ»: Նա նման է ասում նաև մեր քաղցրախոս Շնորհալին . «Ասատեա և իմ Չարադելին, որպէս եւ յայնժամ ըզնոսին»: Մեր ժամասերները հիշում են նրա երկու տողն էլ Ճաշի (6-րդ ժամի) աղոթքի մեջ . «Հերքեա ի մէնջ ըզժանրութիւն շրջող դիւին միջօրէի»:

Հետևելով իր և մեր հնագույն հայրերի՝ նույն (6-րդ) ժամի աղոթքին, այդ ժամի քարոզը խնդրում է ազատություն «յամենայն հրեղէն նետից սատանայի՝ որ թոշի ի տուէ»՝ աղոթողն էլ մաղթում է ազատվել «ի գայթակղութենէ դիւին ի հասարակ ատուր»: Ամենքն էլ թելադրված են նույն ժամի համար սահմանված (Խ)

սաղմոսից . «Ոչ երկիցես դու յերկիւղէ գիշերի, և ոչ ի Նետէ որ թոշի ի տուէ»:

Ըստ այդմ՝ ենթադրվում է, թե կար մի հատուկ դև, որ, կեսօրին շրջելով և թոշելով, փորձում էր մարդկանց և նույն ժամի տաքությամբ համեմատ՝ հրեղեն նետերով խոցում: Այսպիսի նետահարությունը օտար չէր և պարատու դևին, որին հիշատակում է վերոհիշյալ Վանական վարդապետը, և նրա հետ նույնն է համարում բահաղը և մողոքը, մովաբացիների հոեմփան և ակկարոնի ճանճիկը կամ ճանճկուլը՝ այլևայլ կերպարանքներով: Աղթարքների մեջ հիշատակվում են մի քանի անուններով դևեր, բայց հի՞ն ավանդություն է, թե՞ գրողներն են հնարել՝ հայտնի չէ: Դրանք են՝ Վշտիկ՝ դահիճ դև, որին Սողոմոնը 50 օր բռնել-կապել է, «Սիրադել, որ նստի ի տակ անկեալ», «Գիշերակի դել, որ լինիս ի կերպս ճանճից և նստիս ի վերայ բդանցն և դարձուացնես սել»: Այլ պահպանակների մեջ էլ հիշատակվում են ավելի օտար անուններով՝ կենդար, նոփիագ, իդասեդ և այլն:

Մեր լեզվում չար բառի համանիշն է վատ բառը, որ գոյական իմաստով ևս նշանակում է մի տեսակ չար ոգի, որի անունը առանձին գրված է վերոհիշյալ աղոթքի մեջ: Վատ-ը կամ Կուվատ-ը պարսից դենի մեջ հատուկ անունն է մի դևի, նաև մի հրեշտակի, որը ամիսների մեկ օրվա պահապանն է: Երկուսն էլ

քամիներին իշխող են . մեկը՝ բարուն, մյուսը՝ չարին: Նույն չարը պարզպաես քամու անվամբ մեզանում էլ է ճանաչվել, ինչպես վերոհիշյալ սուտ պատմության մեջ ասվածը . «Չէ դեմ, այլ Հողմն դիպաւ քեզ»: Ըստ գրքերի՝ այդ հողմը և նրա չար փշողը կոչվում են այս, իսկ հողմից զարկվողն էլ՝ այսհար, որ գրեթե նույնն է, ինչ դիվահար-ը, ինչպես վկայում է Եզնիկը . «Ի մեր լեզու Այսհար ասենք, որպէս ի խտրանաց հարցն մերոց առաջնոց՝ ըստ սովորութեան ի մեզ կարգելոյ . այլ գիտենք՝ եթէ Այսն հողմ է, հողմն՝ ոգի . . . յորժամ ասենք թէ սիք շնչէ, Ասորնայք ասեն՝ թէ Այս շնչէ»:

Մեկ այլ տեղում էլ, հիշելով ռամիկների սնտոի կարծիքները, ասում է . «Փնչելն և լեզուին կծել, և ունկանն հարկանել, և ըմբանին կծել, ոչ եթէ յԱյսոյ իմեքէ լինի, այլ ի բնական ազդեցութենէ անտի՝ զոր տնկեալ է Արարչին յանդամասն»: Ըստ անվան ու իմաստի՝ այսերը համապատասխանում են հնդիկների ասորաս կոչվածներին, որոնք արեգակին հակառակ օդեղեն ու շոգեղեն այսեր են: Բարի հողմերը նրանք կոչում են մարուտ, որը մոտ է մեր մրրիկ բառին:

Դեին ու սատանային հարմարեցված բանասարկու, բելիար և այլ անունները համարելով քրիստոնեական գաղափարների արգասիք՝ բաց ենք թողնում: Հիշենք միայն մի նորանշան անուն, որով Վանական վարդապետն ու նրա աշակերտ Վարդանը և Հովհաննես Երզնակցին կոչում են սատանային: Այդ անունն է ստոնափա, որ թուրքերենում նշանակում է ընծուղտ: Ինչ և որ ազգի ու լեզվի ավանդույթներից առաջ եկած լինելը ինձ հայտնի չէ, և մեր մատենագիրների մոտ գտնելով՝ ենթադրելով կարող ենք համարել եթե ոչ ազգային, ապա մեր ազգակիցների կողմից ընդունված և սպասում ենք գիտուններից տեղեկանալուն: Միայն ավելի վաղ հիշածներիս, այսինքն՝ դևերի կերպկերպ երևալուն անհարիր չէ, որ այս մեծ և անճոռնի կենդանու կերպարանքով էլ հայտնված կարծվի այդ չարաղևը կամ դևերի գլխավորը:

Այժմ քննենք սրանց ըստ իրենց պես-պես անունների ու տեսքի:

Թուխեր և խաժեր

Առաջինը, թվում է, գրադաշտական կրոնում հիշատակված բազմաթիվ դևերից մեկն է կամ մի տեսակը, որ կոչվում է տուխա: Հայերեն անունը, մյուսի հետ

հիշվելով, գույներով զանազանվող տեսակներ է կարծել տալիս և ոչ միայն խոր խավարի բնակիչ, այլև լույսից բոլորովին զրկված կամ կույր: Մրա նման է և երկրորդը, ինչը ենթադրում ենք շատ անգամ հիշված աղոթքի խոսքերից. «Ակն Խաժիցն ճաքեցին (ճաքեն — Ղ . Ա .), և ոչ տեսողաց Թխիցն՝ պատատեցին, և սոցունց համաքատակ Չարացն սիրտ և կամք՝ սուզեալ բեւեռնամբ՝ յանդունդս ընկճեցի, ընդ սկզբնաշար Չարին Բելիարայ»: Խաժակն (կապուտաչ) դեին տեսնող համարելով՝ խնդրում է, որ աչքը ճաքի, իսկ մյուսին չտեսնող է համարում, բայց և այնպես ուզում է, որ կույր աչքն էլ պատովի:

Դրուժներ

Պարսից կամ մոգերի կրոնում հիշատակվում են դրուխար և տերուճր: Մեր լեզվում դրուժ-ը և դրուժան-ը հասարակ բառեր են, բայց սրանք կարգվել են դևերի դասում: Հին բառգիրքը դրուժ-ը մեկնաբանում է «Դեւ Վնասին» . մեկ այլ գրվածքի մեջ էլ ասված է . «Ո՛վ Չարադեւ Դրուժան այր, թշնամի արդարութեան»: Հայտնի է, որ դրժել, դրժանք նշանակում են «խաբեություն ու մատնություն» որով և դրուժ-ը համանիշ է դևերի կամ սատանայի խաբեքս կոչմանը: Թերևս այդ անունը բարդված է դիր և ոյժ արմատներից: Վերջինիս իմաստը հայտնի է, իսկ առաջին անվամբ ա (դիր) մի դև հիշատակվում է պարսից աղանդում: Մեր լեզվում ևս տիր-ը նշանակում է «մեծ ուժ և բռնություն»: Քերականի հին մեկնիչը թարգմանում է «վնասակար»: Օտար լեզուներում այս հնչմանը զուգորդվում են նաև իմաստները . լատիներեն *Dirus*, ֆրանսերեն *Dur*՝ «դժնյա, խիստ», *Tirannus*՝ «բռնակալ», տրե-ն, ըստ տիբեթցիների, նշանակում է չար ոգի:

Դևերի երկու անուններն էլ (խաժեր և դրուժներ) կարող են այլ արմատից համարվել՝ սովորաբար անկարգ բանի և մարդկանց մասին ասվող խուժ-ից և դուժ-ից, որոնցից էլ մյուս հասարակ բառերն են (խուժան, դրուժան, դժնե, դժնիկ, դժնդակ և այլն): Այս բառերը և խաժ և թուխ չարաչք դևերի մասին նախորդիվ ասվածները հիշեցնում են Երվանդ բռնակալ թագավորի մասին վիպասանների հմայական գրույցը, որը Խորենացին այսպես է ամփոփում (Բ . ԽԲ .) . «Ասեն գԵրուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ գոլով ական հայեցուածով . վասն որոյ ընդ այգանալ աշալրջացն՝ սովորութիւն ունել սպասատրացն արքունի՝ վէմս

որձաքարեայս ունել դնդղէմ Երուանդայ, և ի հայեցուածոցն դժնեութենէ ասեն պայթել որձաքար վիմացն: Բայց այս կամ եղիցի սուտ և առասպել, և կամ դիւական ինչ առ իւր ունել գօրութիւնս, զի այսպէս հայեցուածոցն անուամբ(՞) վնասեսցէ գորս կամի»:

Այս խոսքերը կարող են պարզել մեր աղոթողի խնդիրքը ևս:

Շիդարներ

Սրանք ոչ աչքերը, այլ միտքը կուրացնող դևեր էին, այսինքն՝ խելագարեցնող, խենթացնող էին, ինչպէս հիշատակեցինք Արտավազդի վերաբերյալ: Խելագարն էլ այս անունով կոչվում է շիդար, ինչպէս այդ թագավորի մասին ասում է Վանական վարդապետը Խորենացու վերոհիշյալ պատմածի փոխարեն . «Ի մանկութենէ բախած, գոր Շիդար կոչէին»: Շիդարը «Հայսմավուք»-ի մեջ դարձել է հատուկ անուն: Գրիգոր Մագիստրոսը, նկատի ունենալով ավեղցփեղ մտածողի, խոսողի ու գործողի, բառախաղությամբ ասում է . «Շուայտական Շիդարացն շարս Շամանդաղեալ՝ շոհանեն ի վերայ մեր»:

Ճիվաղներ

Սրանց հիշատակեցինք հրեշների կարգում: Հիշատակեցինք նաև, որ այս անունով կոչվում են նաև ոգեղեն էակներ կամ դևերի մի դաս, որոնք երագում կամ արթնության մեջ այլանդակ կերպարանքներով վախեցնողներ էին: Այս իմաստով՝ հասարակ խոսքում ճիվաղ են անվանում վայրի կենդանիներին ու վայրենի մարդակնց, նաև անալիտաններին ու անարգներին: Այս պես-պես իմաստներով գրել են տարբեր հեղինակներ: Գրիգոր Մագիստրոսը գրում է . «Որպես ճուաղանցն է ճարակ ճռուողել ի գիշերի յանկողինսն»: Մարգիս վարդապետը գրում է («Մեկնութիւն Հակոբայ», Ե) . «Գիւացն ճիւաղաց ճարակողաց զիս ախտիւք» . մեկ այլ տեղում էլ՝ «Ճիւաղ, փցուն, շահասէր վաճառական»: Նիհար, տկար անձր ուսկորեն կոչվում է ճվճվեղ: Հիշատակեցինք նաև մեր աղոթողի խնդիրքը . «Մաղթենք ի քէն բանականքս, մի՛ ի ճիւաղեացն իշխել»: Սրանց մեջ նշանակալի է Գրիգոր Մագիստրոսի ասածը, որ երագային երևոյթ է հայտնում, և մեկ այլ տեղում ասում է ավելի պարզ . «Որ առ երագօքն է ճուաղանցն»: Հին բառագիրքը ճիվաղ-ը բացատրում է որպէս «դև

նյութական»:

Թղպա կամ թեպղա կամ թեպղ

Նորալուր և հայ ականջի համար խորթ անուն է (եթե այսպիսի դիվական և դյութական հնարքների մեջ ամեն բան էլ խորթ չէ): Թեև չեն կարծում, թե նույն ծագումն ունի, բայց տառադարձությամբ նման է հույների *νευρωπλις* անվանը, որ, ըստ բառի իմաստի, նշանակում է «աստվածականք», իսկ ըստ առասպելի՝ հեթեստոսի սիրելին էր և Մյուրտիլոսի մայրը: Մեր աղթարական գրվածքների մեջ թպղան հիշատակվում է միայն հաջորդ չար և ահարկու ոգու հետ, որ Ալը կամ Ալքն է:

Ալ կամ Ալք

Որպես հասարակ բառ՝ ալք-ը նշանակում է «անդունդների նման խոր տեղեր» և հնչմամբ նման է գոթերի, գերմանացիների ու նրանց համալեզուների *Hell* բառին, որ նշանակում է «դժոխք»: Հյուսիսցիների դժոխքի դիցուհին էլ էր կոչվում Հել՝ համապատասխան ալերի բնակության վայրերին . ալերը ապրում էին խոնավ տեղերում և առավելապես վնասում էին կանանց ծննդաբերությանը ու գավակներին՝ կարծես դառնալով վերջիններիս բարեկամ հավերժահարսերի հակառակորդները: Գրիգոր Տաթևացին բարոյախառն ոճով ասում է, թե այնպիսի ոգիներ են, «որք ի ջուրդ և ի ծնունդ կանանցն՝ Ալք կոչեցան . զի գէջ ախտին՝ զհոգիս կորուսանեն, և ի ծնունդս՝ գմարմինս և զհոգիս»:

Այսպիսի մեծ վնասի դեմ աղթարքները գրել են այլևայլ հմայական ու պահպանական աղոթքներ և այն նկարագրել են հետևյալ կերպ . «Մուրքն Միսիանոս գայր ի լեռնէ ի վայր, և տեսաւ Պեղծ մի չար . և ունէր աչք հրեղէն, և ի ձեռին երկաթի կտրոց, և հանդիպեցաւ ի տեղի աւագոյ . ասէ Ս . Միսիանոս . Ո՞ր երթաս, նգոված պեղծ . — պատասխանի ետ նմա և ասէ . Երթամ գմանկունս կանանցն թառամեցուցանեմ, զկաթն պակասեցուցանեմ, զաչսն խաւարեցուցանեմ . զրդեղն ծծեմ, և համր առնեմ, և առնեմ գողայն անժամանակ յորովայնին» և այլն: Մեկ ուրիշն էլ, «Ալն չար և Դժնիկ կենդանին» կոչելով, սրա բերանով ասում է . «Ես եմ Ալն չար, որ կորուսանեմ գմանուկն ի յորովայնի մօրն»: Մեկ ուրիշը պատմում է ավելին . «Առին զձայն երեխային . զնացին և

տեսին զԱլն ի չարութեան . բռնեցին կալան և կապեցին զԱլն ի յԱլին վեմն(°) . եկեալ մայրն Ալին և ասէ . Այս ի՞նչ իցէ, այս ինչ: Ասեն . այս է որ մտանէք ի մօրն յորովայնի . գերեխային գմիսն ուտէք, զարիւնն խմէք, զլոյս աշացն խաւար դարձուցանէք: Ասէ մայրն Ալին . թողէք զանդրանիկ որդին իմ . յոր տուն որ ձեր անուանքն լինի՝ անդ ոչ մերձանամք ի ծառայն Աստուծոյ» և այլն: Մեկ ուրիշը նկարագրում է ալին . «Այր մի նստեալ ի վերայ աւագու, և մագն նորա իբրեւ զօձի, և ըղունկն նորա պղնձի, և ատամունքն նորա երկաթի, և ժանիքն նորա որպէս վարագ խոզի . (որ և ասում է—Ղ . Ա .) . Նստիմ ի վերայ տղացկանի, զականջն խորովեցուցանեն, զղասապն (յարդը—Ղ . Ա .) քարշեն, և խեղդեն զմայր և զմանուկն . մեր կերակուրքն մօրն տղայոցն միս է և տղացկանի դասապն, և եօթն ամսոյ մանուկն գողանամք ի մօրէն, խուլ և մունճ տանիմք առ թագաւորն մեր յանդունդս: Եւ մեր բնակութիւն յանկիւնս տանն է և յախոռունս անասնոց . . . Եւ Սուրբքն հանին զհրեղէն սուրն և կամեցան սպանենել զՊեղծն», բայց նրա աղաշանքներին անսալով՝ խնայեցին՝ երդվեցնելով, որ այն տներում, ուր իրենց անուոնով կաղոթեն, որևէ մեկին չեն վնասի: Վերը գրվածի մեջ նշանակալի է ալի՝ մայր և իրեն պաշտպան ունենալը: Տաթևացու քեռորդին՝ Սյունյաց Առաքել եպիսկոպոսը, այլը պարզապես դևերի դաս է համարում .

Զգանագան դէմք նոցա յայտնին,

Որպէս առ մեզ այժմ անուանին՝

Դեւք, Սատանայ, Քաջք և Ալին .

Որոնց յահէն հոգիք հալին»:

Ալի մասին մի ավանդություն ունեն գերմանացիները, որոնք կարծում են, թե իրենց հին Հուլտա դիցուիին հափշտակում է անկնունք մեռած երեխաներին, և երբ ամյրերը լսում են ցուրտ գիշերվա քամու ձայնը, կարծում են՝ իրենց զավակների ճիչն է, և խանդաղատում են:

Մոզերի աղանդը ևս պիղծ ու պժգալի էր համարում բնական ալքերը, այսինքն՝ երկրի վրայի ծակոտիները, վիհերը, իբրև թե դրանք դժոխքի ու դևերի ելքերն ու մուտքերն էին: Սրանց նման է թվում մեր հեթանոս ու թերահավատ ազգակիցների անբնակ տեղեր կոչվածը ևս՝ ոչ իբրև սոսկ բնական տեղեր, այլ որպէս անձնավոր կամ դիվաբնակ և չարաբոլիս: Այս է հայտնում մյուս ոգիներից վախեցող աղոթականը . «Եւ կամ յԱնբնակ տեղոցն ցաւոցն՝ մտանել նեղել կամ զկծել մի՛ իշխեսցէ»:

Հայկական արքը այսպիսի հոգնակի հնչմամբ ծանոթ է նաև քրդերին՝ կանանց գավակներին վնասելու նույն ավանդությանը: Այնպես որ, երբ քուրդը բարկանում է և անիծում որ է կնոջ, ասում է . «Ալքն աղիքդ կրծի՛»:

Գրող, առնակ

Մինչ հիմա նաև քրիստոնյաների մեջ ընդհանուր հավատք է, թե մահվան մի հրեշտակ առնում է օրհասի մեջ գտնվողների հոգիները: Եվ այս ցանկալի է անգամ բարեպաշտներին, ընդ որում և մեր Շնորհալի հայրապետն է խնդրում Աստծուն, որ բարի հրեշտակները առնեն իր հոգին . այսպես և այլք: Բայց սրանք բարի հրեշտակին են ճանաչում և խնդրում, իսկ թերահավատներն ու սնահավատները գիտեին չար հրեշտակներին և նրանից էին վախենում, և այժմ նրան են գրող կոչում: Սա իբր հոգու գործերը արձանագրող է, ինչը պիտի ընթերցվի Աստծու դատաստանի ժամանակ: Ըստ այլոց՝ հոգիները կրող ու տանող է: Գրիգոր Աստվածաբանի ճառերի մի մեկնիչ ասում է . «Մովորութիւն է ախտացելոց, որ ամբաստանեն գմահն, գշրեշտակն որ Գրող ասեն . Անիրաւ է դատաստանդ . բռնութեամբ տանիք»: Եվ երբ հիվանդը գառանցելով բարբաջում է, կարծում են, թե խոսում է այդ գրողի կամ հրեշտակի հետ: Աղթարքներն էլ պատվիրում են . «Ով որ գԳրօղն տեսէ՛ որ գիր հոգին առնուլ լինի, և ինքն ի հոգեվարք լինի ի յերագին, յայնժամ մեղայ ասել պիտի»: Այսպիսի հիշատակումները գրողին ներկայացնում են որպես բարի և Աստծու պաշտոնատար . այդ իսկ պատճառով մեղք են համարում, «որ հայիոյէ գԳրօղն և գԱստուած»: Իսկ անիծողները, «կրողը քեզ տանի» ասելով, չար կարծիք են հայտնում: Լսվում է նաև «Շնորհուրն տանի» անեծքը: Բայց դա ավելի շատ հասկանում են որպես ժանտախտ, քան ոգի: Ո՞ր տեսակն էր գուսանի ասածը՝ իր սիրելիին . «Այն քաղաքն ուր դու մտնուս՝ Գրօղի ձայն չրհասնի»:

Վախկոտ ոռամիկը կարծում է, որ ոչ միայն օրհասի մեջ գտնվողի ճարն է հատնում, այլև նրանց, ում վրա կոխում է հոգեպահանջ հրեշտակը կամ գրողը, և այդպիսիները անվանում են հրեշտակակոխներ:

Որքան էլ այսպիսի բաները նոր և ներկա ժամանակի հավատք են, անտարակույս է, որ առկա է նաև հեթանոսության մատն ու մնացորդը: Այն հին ժամանակներում, բացի քաջքերից ու նրանց նմաններից, հավանորեն կար նաև

առնակ կոչված հոգեհան մի ոգի: Այս անունը լսվում է Պրոքրոնի գրվածքի մեջ, որը Հովհաննես ավետարանչիչ առասպելական պատմությունն է, որում Կինոպաս կախարդն ասում է . «Առաքեն Առնակ չար ի տուն՝ յորում է, և պահանջեն գիոգի նորա ի նմանէ»: Քիչ հետո, դևի բերանով նույնը կրկնելով, ասվում է . «Առաքեն Հրեշտակ չար, և պահանջեն գոգի նորա ի նմանէ»: Եթե այս անունը, որ լսվում է նաև հին հայկագուն նապահետների մեջ, այլ ավանդությունից չի ծագել, կրող-ի պես նշանակում է «առնող»: Եվ նույնը կդառնան առնակն ու կրողը կամ գրողն ու չար հրեշտակը:

Խպլիկ կամ խիպլիկ

Խոսքում այս անունը ծանոթ է պես-պես իմաստներով, և սովորաբար հասկացվում է ֆրանսիացիների cauchemar ասածը, որ ավելի շուտ պետք է դրվի հիվանդությունների կարգում, որովհետև քնած ժամանակ կրծքի վրա կարճատև նեղություն է կամ ճնշում, որի հետևանքով արթնանալուց հետո դեռ կիսաքուն մարդը երագախառն կարծում է, թե վրան ծանրություն կա, կամ ավելի երագելով ու վախենալով կարծում է, թե իրեն ճնշողը իր անձը չէ, այլ մեկ ուրիշը: Եվ սա սովորաբար կոչվում է մղձավանջ: Մինչ այս կետը կրոնական ոչինչ չկա, սակայն թե խպլիկ անունը (որի բուն իմաստը հայտնի չէ) և թե ինչ-ինչ գրավոր հիշատակումներ հայտնի են դարձնում, որ հները դրանց համարել են վերոհիշյալ մի քանի շոր ոգեղենների նման մի բան: Թերևս այդպես է նաև հիմա, որովհետև շատ անգամ հիշատակված աղոթքի մեջ հիշվում է պահպանությունը «ի ծանրութենէ Խիպլիկաց»: Մեր բժշկարանները սա այլ հիվանդություններին հավասար են հիշում և պարզապես գրում են, ինչպես դրանցից մեկն է գրում . «Քեապուս . որ է Խպլիկն, որ գիշերն ի քնուն մեջն լինի մարդոյ», և պատճառը լինում է տաքից ու պաղից . «Նշան, որ տաք է լինի՝ այն է, որ երեսին գոյնն կարմիր լինի և շատ քուն լինայ, և գիտենայ թե մեկ ծանր իրք-մն ի վերան ընկել է և կամ ծանր իրք-մն ի վերան ծածկված է . . . Ցեղ-մն (Էլ — Ղ . Ա .) Խպլիկ լինի, որ ի պիղծ խլտե և պուխարե լինի . և այն շուտ ողջանայ» և այլն: Թե՛ տաքի և թե՛ պաղի պատճառած խպլիկի դեղերն էլ գրելուց հետո ավելացնում է . «Եւ Աստուած պահե գրեգ ի Խպլիկ ցաւուն, եղբայր . ամէն»:

Հադին

Այս անունն էլ մի տեղ հիշատակվում է խիպլիկ-ի, պայ-ի, պարիկ-ի, շիդար-ի հետ, բայց ինչ լինելը կամ կարծվելը բացատրված չէ, և այլ տեղում էլ չեն լսել կամ գտել: Անվան ստուգաբանությունն էլ է տարակուսանք առաջացնում, քանի որ մյուս հայկական անուններին չի նմանվում:

Նեռ

Այս բոլոր չար ոգիներից հետո չեն ուզում դուրս թողնել մի զարմանալի էակի կամ դեռ էանալի մի բանի, որը նմանը չունեցող մեկն է, և քրիստոնեության մեջ մեզանում հիշված նրա անունը Նեռն է: Հավատացյալներին հայտնի է, որ սա նշանակում է «դերաքրիստոս»: Սա ոչ թե դև է, այլ դիվաշունչ մի անձ, որ պիտի գա նախքան աշխարհի վախճանը՝ խաբելու մարդկանց և իրեն ներկայացնելու իբրև Քրիստոս, ինչպես արդեն եկել էն այդպիսի խաբեբա Նեռեր՝ Հովհաննես ավետարանիչի ասածի համաձայն, որի գրքում է միայն հիշվում սա, և ոմանք անվան մերձավորությունից կարծեցին, թե Նեռոն կայսրն է: Բայց Նեռի խնդիրը այս իմաստով մեր գործին չի վերաբերում, այլ այն ենթադրությամբ միայն, թե հին ժամանակներում՝ հայերիս մեջ ճանաչված պիտի լինի այդ անունը կորդ մի չար ոգի, և մեր թարգմանիչները այդ անունով են կոչել դերաքրիստոսին, ինչպես կոչել են նրան այլ ազգերն ու լեզուները, որ մերինման անուն չունեն: Չար ոգու նշանակությունը գուշակվում է նաև միջին դարերի մի վարդապետի՝ չարագործ մարդկանց մասին նենագործ ասելուց: Օտարների մեջ այս անվան նմանը գտնում ենք հյուսիսային գերմանացիների լեզվում՝ Նոռն (Nornes) ձևով, որով նկատի ունենին առանձին հատուկ անուններ ունեցող երեք վիուկների, որոնք կանգնած էին երկրի կենտրոնում՝ հացենու արմատի տակ, և հույների Պարկաների պես գրում էին մարդկանց բախտը . մեկը՝ ներկան, մյուսը՝ անցյալը, երրորդն էլ՝ ապագան . հեռավոր մի նմանություն առնակի անվանն ու գործին: Բնեռագրերի նոր հետաքննողները համարում են, թե կարդում են մի Նեռ անուն, որ, թվում է, վերաբերում է դժոխային մի շաստվածի: Բայց վերոհիշյալը բավարար չենք համարում մեր Նեռն անունը ստուգաբանելու համար: